

Əlyazması hüququnda

XALİDƏ FİRÜDDİN QIZI ABDULLAYEVA

CÜMLƏ ÜZVLƏRİ VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ
KOMPONENTLƏRİ SIRASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI
(XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ
MATERIALLARI ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2016

Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Elmi rəhbər:
Kazımov

Qəzənfər Şirin oğlu

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Rəsmi opponentlər:

Sevil Hacı qızı Mehdiyeva

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İslam Dini oğlu Vəliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universiteti

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “ 15 _____ “ _____ 11 _____ 2016-cı il saat “ _____ ”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: Bakı şəhəri, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ “ _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Söz sırasının qrammatik funksiyası dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində ətraflı öyrənilmiş olsa da, cümlənin kommunikativ strukturu ilə bağlı olan aktual üzvlənmə, onun vasitə və imkanlarının tədqiqi dilçilikdətarixi aspektdə nisbətən az öyrənilmişdir.

Cümlənin aktual üzvlənməsinin ətraflı öyrənilməsinə XX əsrin əvvəllərində Praqa dilçilik məktəbinin banisi V.Matezius tərəfindən funksional sintaksisin əsasının qoyulması ilə başlanmışdır¹. Funksional qrammatika sahəsinə aid geniş elmi ədəbiyyatın olması cümləni bu istiqamətdə qiymətləndirməyə, onun müxtəlif spesifik xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir.

Təbii ki, dildə sintaktik aktuallaşdırma vasitələrindən biri kimi, söz sırası anlayışı mürəkkəb cümlə komponentlərinin sıralanmasını da öz məzmununa daxil edir. Mürəkkəb cümlənin, xüsusən də tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin aktual üzvlənməsinin öyrənilməsi dilimizdə mövcud olan iki struktur tipin inkişaf və formalaşmasını izləməyə imkan verir.

XIII-XIV əsrlərin ədəbi dili, başqa dil hadisələrində olduğu kimi, cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentlərinin yerləşməsi baxımından da dilimizdə normanın artıq formalaşdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” dili ilə, sonrakı əsrlərin ədəbi dili arasında ardıcıl və qanunauyğun keçid təşkil edir. İlk dəfə belə bir mövzuda tədqiqat aparıldığı üçün mövzu öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın obyektı. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşu tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın predmeti. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının xüsusiyyətləri, normativ və inversiyalı sıra məsələləri tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının nəzəri əsaslarını XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialları əsasında tədqiq etmək, özündən əvvəlki, sonrakı və müasir dövrlərin dil materialları ilə müqayisə edərək nəticələr əldə etməkdir. Bunun üçün aşağıdakı məsələlər vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur:

¹Матезиус В.О так называемом актуальном членении предложения. “Пражский лингвистический кружок”, Москва, 1967, с.240

- cümlənin formal-qrammatik və məntiqi-qrammatik strukturunda cümlə üzvləri sırasının rolunu müəyyən etmək;
- XIII-XIV əsrlərin poeziya dilində baş üzvlərin mövqeyinin aktual xarakterini aydınlaşdırmaq;
- tamamlığın, təyinin və zərfliklərin yerinin cümlə strukturunda aktuallaşdırma imkanlarını müəyyənləşdirmək;
- cümlə üzvlərinin sırasında poeziya dilinin struktur tələblərindən irəli gələn inversiya hallarının üslubi və aktual xarakterini müəyyənləşdirmək;
- müxtəlif mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə komponentləri sırasının kommunikativ imkanlarını aydınlaşdırmaq;
- tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda baş və budaq cümlənin mövqeyinin kommunikativ imkanlarını aydınlaşdırmaq;
- poeziya dilində mübtəda və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin normativ və inversiyalı sırasının üslubi və kommunikativ xüsusiyyətlərini araşdırmaq;
- tamamlıq və təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin normativ və aktual sırasını müəyyən etmək;
- zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırasının üslubi və kommunikativ xarakterini müəyyənləşdirmək;
- asindetik tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırasının və inversiyasının rolunu müəyyənləşdirmək.

Əsərdə cümlə üzvlərinin və mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası aktual üzvlənmə mövqeyindən izah edilməklə yanaşı, onun vasitəsilə poetik sintaksisin aktuallaşdırma imkanları da klassik nəzm dili əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Daha çox qrammatik hadisə olan söz sırasının əsas, yəni sintaktik-semantik funksiyası ilə yanaşı, kommunikativ funksiyası dünya dillərində böyük maraq doğurur və funksional sintaksisin tədqiqatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cümlənin kommunikativ planda tədqiqi digər aktuallaşdırma vasitələri ilə yanaşı, söz sırasının da rema-tematik quruluşunun tədqiq edilməsini tələb edir. Azərbaycan dilçiliyində söz sırasının mərhələlər üzrə bu cəhətdən öyrənilməsi yenidir. Sözlərin və cümlə komponentləri sırasının aktuallaşdırma imkanları özünəməxsus ünsiyyət forması olan şeir dilində, özü də klassik şeir dilində poetik sintaksisin geniş imkanlı vasitəsi kimi tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan ədəbi dilinin XIII-XIV əsrlər mərhələsində söz sırasının və mürəkkəb cümlə komponentlərinin öyrənilməsi, bu hadisənin dildə qrammatik, kommunikativ və

üslubi imkanlarının meydana çıxarılması elmi-nəzəri cəhətdən yüksək əhəmiyyətə malikdir. Poeziya dilində söz sırasının bu imkanları daha mürəkkəb və rəngarəng şəkildə təzahür edir. Bunların öyrənilməsi dil tarixi problemlərinin tədqiqi işinə kömək olub, ali məktəblərdə dilimizin tədrisi, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanması baxımından əhəmiyyətlidir.

Bu tədqiqat işindən Azərbaycan ədəbi dili cümlələrində normativ sıra və üslubi səbəbdən baş verən inversiyaları, söz sırasının aktual üzvlənmədə rolunu, cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentləri vasitəsilə cümlənin tema-rema quruluşunun xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün istifadə edilə bilər.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

- Cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası və onların inversiyası cümlənin ümumi kommunikativ məqsədindən asılıdır.

- Cümlədəki inversiyaya nitqin üslubi xarakteri və dildən istifadə edənin üslubu təsir edir.

- Klassik lirik şeirin struktur tələblərindən olan rədif və qafiyələr məqamında – misranın sonunda xəbər ədəbi dil normasına uyğun, digər üzvlər isə inversiya olunmuş şəkildə işlənərək güclü aktuallaşmaya cəlb olurlar.

- Hal şəkilçiləri sisteminin yaxşı inkişaf etməsi Azərbaycan dilində tamamlıq və zərfliyin bəzi növlərinin kommunikativ məqsədlə bağlı inversiyalarına geniş imkanlar yaradır.

- XIII-XIV əsrlərin ədəbi dilində işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası baxımından çevik strukturlar dildən istifadə edənə kommunikativ planda nisbətən geniş ifadə etmə imkanı verir, qeyri-çevik strukturlar isə bu baxımdan məhdud imkanlara malikdir.

- Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində də tabeli mürəkkəb cümlə daxilində baş və budaq cümlənin ədəbi dil normalarına uyğun sırası onların məntiqi-məzmun münasibətləri, məna əlaqələri, bağlama vasitələri ilə, inversiyalı işlənməsi isə kontekst, üslubi xüsusiyyətlər və kommunikativ cəhətlərlə müəyyən olunur.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda təsviri və müqayisəli metodlardan və müşahidə üsulundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas mənbələri. Dissertasiyanın yazılmasında XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili nümunələrindən - “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisi, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa”, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemalarından, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsiminin əsərlərindən, həmçinin

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı və XV-XVIII əsrlərin bir sıra ədiblərinin şeirlərindən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya türkoloji ədəbiyyatdan, rus, Avropa və Azərbaycan alimlərinin mövzu ilə bağlı əsərlərindən elmi-nəzəri aspektdə istifadə edilməklə yazılmışdır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil tarixi və dialektologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın məzmunu ilə əlaqədar 12 elmi məqalə və tezis çap edilmişdir, o cümlədən, 2-si xaricdə.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində işin ümumi səciyyəsi kimi mövzunun aktuallığından bəhs olunur, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi müddəaları açıqlanır, işin elmi yeniliyi, əsaslandığı tədqiqat metodları şərh olunur, əsərin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətindən danışılır.

Dissertasiyanın I fəslı “**Cümlə üzvlərinin sırası**” adlanır. Bu fəsil 5 yarım-fəsilədən ibarətdir. Birinci yarım-fəsil “Cümlənin formal-qrammatik, məntiqi-qrammatik strukturu və cümlə üzvlərinin sırası” adlanır. Azərbaycan dilində cümlənin beş üzvü var. Bu üzvlər cümlənin məntiqi-qrammatik strukturunda iki üzvə - məlum olanı bildirən temaya və onun əsasında müəyyənləşən, yenini bildirən remaya ayrılır. Cümlənin tema və remaya ayrılaraq üzvlənməsi aktual üzvlənmə adlanır və bu cür üzvlənmə bir sıra dil vasitələri ilə həyata keçirilir. Bu vasitələr içərisində söz sırası da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cümlə üzvlərinin sırasına cümlənin kommunikativ cəhəti, cümlənin daxil olduğu mətn və nitqin üslubi-struktur xüsusiyyətləri təsir edir.

“XIII-XIV əsrlərin poeziya dilində baş üzvlərin yeri” adlanan 2-ci yarım-fəsil mübtədə və xəbərin ədəbi dil normasına uyğun sırasına həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilində müxtəsər cümlənin əvvəlində mübtədanın, sonunda isə xəbərin işlənməsi neytral sıradır və əsas normadır. *Həq-tə-alanın kəlamı surətin təfsiridir.* (Qazi) Mübtədə-xəbər strukturunda öz təbii yerini tutan mübtədə daha az, xəbər isə daha güclü informativ mövqeyə malik olur. Belə müxtəsər cümlələrdə xəbər sonda olmaqla kommunikativ mərkəz – rema kimi çıxış edir. Mübtədanın isə onun qarşısında – zəif aktuallaşma mövqeyində yerləşməsi müxtəsər cümlənin bütövlükdə rema olması anlamına gəlir. Bu, müxtəsər cümlədə informasiya yükünü üzərinə

çəkə biləcək digər üzvlərin olmaması ilə izah edilir. *Yusif andə dərd ilə ah eylədi, Tənri ana qapıdan rah eylədi.* (Zərir) Belə geniş cümlələrdə isə aktual üzvlənmə baxımından xəbər zonası cümlənin reması, mübtədə teması olur. Mübtədası olmayan cümlələr xəbər və onun qarşısında – ikinci dərəcəli aktuallaşma mövqeyində olan tamamlıq və ya zərflikdən ibarət olduqda bütövlükdə remanı bildirir: *Gəlin, bari bu gün söhbət qılalım, Məani kanının dürrün bulalım.* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”) Təkcə remadan ibarət olan belə cümlələrə nəqletməyə əsaslanan epik şeir dilində tez-tez təsadüf olunur.

3-cü yarımfəsil “Tamamlığın cümlə strukturunda yeri və aktual xarakteri” adlanır. Tamamlığın cümlədə obyektiv yeri – xəbərin qarşısındakı mövqe Azərbaycan dilində ikinci dərəcəli aktuallaşma mövqeyidir və tamamlıq cümlənin reması olur: *Sənciləyin bən yara ırmamışəm, Mən yazıya atduğum dərməmişəm. Ta dikən tolmayınca bağçada Bən anı balta ilə qırmamışam.* (Qazi) Son misrada işlənmiş *anı* tamamlığı rema yox, temadır. *Anı* vasitəsiz tamamlığının mənası əvvəlki söyləmədən *yazıya atduğum* şəkildə məlumdur (bunu onun əvəzliklə ifadə olunması da göstərir), buna görə də vasitəli tamamlıqdan qabaqda yerləşərək tema kimi çıxış etmişdir.

Türk dillərində möhkəmlənmiş təyin+təyinolunan ardıcılığı Azərbaycan dilində və onun XIII-XIV əsrlər mərhələsində yaranmış əsərlərin dilində gözlənilmişdir. Cümlədəki yeri təyinolunanın yerindən asılı olan təyinlər aktual üzvlənmə zamanı adətən tema vəzifəsində çıxış etmişdir: *Bir bədəvi at Yəhudaya verir, Kömləgi Yəhuda Yusifdən alır.* (Zərir)

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində zaman zərfliklərinin mübtədadan əvvəl və sonra, yer zərfliyinin xəbərdən əvvəl işlənməsi ədəbi normadır. Bu mövqedə hər iki zərflik aktual üzvlənmənin teması olur: *Bu gün yenə səndən sənə fəryad edisərəm.* (Nəsimi) *Ol quyuda bir uluca daş olur, Su içində daima ol daş olur.* (Zərir) İkinci nümunədəki “olur” xəbəri müasir dilimizdə “var” ismi xəbərinə ekvivalentdir və belə cümlələr yer zərflikləri ilə başlayır. Tərz və kəmiyyət zərfliklərinin normativ yeri – xəbərin bilavasitə qarşısındakı yer dilimizdə ikinci dərəcəli aktuallaşma mövqeyi olduğundan, bu zərfliklər adətən xəbərlə birlikdə remanın tərkibinə daxil olur: *Dünü günə ulayıban gedərdi, Anıb yoldaşlarını ah edərdi.* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”) Neytral yeri xəbərdən əvvəl və mübtədadan sonra olan səbəb və məqsəd zərflikləri isə cümlədəki fikrə marağı artırır və xəbərdən bilavasitə qabaqda yerləşdikdə remanın tərkibində olur: *Nəsimi xəstədil hicrindən öldü.* (Nəsimi) *Keçdi ol gün, ertə, cümlə xasü am, Yəqubu görməyə gəldilər təmam.* (Zərir)

“Cümlə üzvləri sırasında poeziya dilinin struktur tələblərindən irəli gələn inversiya” adlanan 5-ci yarımfəsildə cümlə üzvlərinin sırasında baş verən inversiya ilə bağlı nəzmin struktur tələblərinin təsiri araşdırılır. Məsələn, *Qanqı canda od varını ah bilür, Başda nə yazılmışın ol şah bilür, Can giripdür eşqi yoluna anun, Yola çıxanun işin Allah bilür*(Qazi) – nümunəsində *ah, şah, Allah* mübtədaları məhz qafiyə yaratdıqları üçün cümlənin sonuna doğru inversiya edilmişdir. *Sənin gülgün yanağın həsrətindən, Axar çeşmim yaşı həmçün Ərəsvər. Gəl, ey ömrü-əzizimdən əzizim, Ki, sənsiz keçədür ömrüm əbəsvər.*(Nəsimi)Bu nümunədə *ərəsvər* və *əbəsvər* zərfliləri qafiyə yaratdıqları üçün cümlələrin sonuna keçirilmişdir. Lakin cümlələrdəki inversiya edilmiş *çeşmim yaşı* və *ömrüm* mübtədaları öz obyektiv mövqelərində - xəbərdən qabaqda işlənərsə, şeirin strukturuna xələl gəlməz: *Çeşmim yaşı axar həm çün Ərəsvər* və *Ki, sənsiz ömrüm keçədür əbəsvər*. Lakin belə sıralanmada şairin kommunikativ məqsədi əsaslı şəkildə dəyişə bilər. Belə ki, şairin mübtədaların üzərinə çəkdiyi diqqət onların məhz xəbərdən sonraya inversiya edilməsi ilə əldə edilmişdir.

Struktur tələblərdən irəli gələn belə inversiyanın özü də cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı olub, şeirin struktur tələblərinə, həm də cümlənin aktual üzvlənməsinə xidmət etmiş olur.

Şeir dilində cümlənin birbaşa aktual üzvlənməsi ilə əlaqəli olan inversiya da mühüm rola malikdir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə mübtədanın postpozisiyaya inversiyasının şeirin qafiyə, rədif quruluşuna aidiyyəti yoxdur: *Sənsiz, ey cani-cahan, bir pula dəyməz kainat, Neçə dəyməz nəsnəyə gər şol qədər dərsəm, nola?* (Nəsimi)

Beləliklə, türk dillərinin aqqlütinativ quruluşunun xüsusiyyətinə görə bu dillərdə cümlənin formal və aktual səviyyələrinin münasibətləri Hind-Avropa dillərinə nisbətən daha sıx xarakter daşıyır¹. Şeirdə cümlə üzvlərinin hər hansı mövqeyə inversiyası şeirin struktur tələbləri, cümlənin daxil olduğu mətn və aktuallaşma amilləri ilə bağlı olur.

Dissertasiyanın II fəslində **“Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası”** adlanır və komponentlərin sırasına aid fikir, müqayisə və nümunələr dörd yarımfəsildə yekunlaşdırılır. Birinci yarımfəsil eynizamanlı, ardıcılzamanlı və səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırasına həsr olunmuşdur.

¹Баскаков А.Н. Функциональная значимость инверсии в современном турецком предложении. “Известия Академии наук СССР. Серия литературы и языка”. 1972, Вып.4, том XXXI, с.368

Tərkib hissələri eynizamanlılıq əsasında birləşən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin sırası onlarda təsvir olunan hal və vəziyyətin ölçü, keyfiyyət və mövqe üstünlüyünə əsaslanır. Məsələn, *Dodağından şəkər olurdu kəsad, Yənəğindən alma eylərdi məzad.* (Zərir) nümunəsində birinci komponentdəki keyfiyyət (şirinlik) ikinci tərkibdəkindən üstündür.

Eynizamanlılıq əsasında formalaşan tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin öz yerini dəyişə bilməsi dildən istifadə edənə nisbətən geniş kommunikativ imkanlar verir.

Ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sırası ifadə olunan hal və hərəkətlərin icra olunma ardıcılığına uyğun gəlir¹. Məsələn, *Babası anı qolinə bağlamış, Buncə ildən Yusif anı saxlamış.* (Zərir)

Belə sıralanma məna əlaqəsinin əsas prinsipi olduğundan ardıcılığın pozulması yolverilməzdir. Bu cür cümlələrdə ikinci komponent cümlənin reması olur.

Tərəfləri səbəb-nəticə münasibəti ilə əlaqələnən tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin sıralanması səbəb və nəticə kateqoriyalarının məntiqi sırasına əsaslanır: birinci cümlə səbəbi, ikinci cümlə ondan alınan nəticəni bildirir. *Rəvan muştıladılar şaha anı, Güləfrux eşidib şad oldı canı.* (“Dastani-Əhməd Hərami”) Belə sıralanma əlaqəni yaradan yeganə vasitədir². Ona görə də tərkib hissələrin inversiyası mümkün deyil. Sabitləşmiş bu cür sıralanmada mürəkkəb cümlənin reması nəticəni bildirən postpozitiv komponent olur.

Məlumdur ki, aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlər sintez-analiz və analiz-sintez üsulu ilə sıralanır. H.Mirzəzadənin “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” kitabında sintez-analiz üsulu ilə qurulan cümlələrin bağlayıcısız növünün yazı abidələrimizin dilində o qədər də geniş yayılmadığı³ qeyd olunsa da, XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində kifayət qədər belə cümlələrə təsadüf olunur: *Ey Nəsimi, sən fələkin gərdeşindən qəm yemə, Şadlıq ənduhiləndir, həm qızılgül xar ilən.* (Nəsimi) Belə asindetik tipli sintez-analiz üsulu ilə formalaşmış tabesiz mürəkkəb cümlələrdə aktual üzvlənmə baxımından birinci – ümumini bildirən tərkib hissə tema, ən son komponent və ya komponentlər isə remadır. Dövrün

¹Cavadov Ə.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı, 1977, s.108

²Cavadov Ə.M. Mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin sıralanması (birinci məqalə). “Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası”, 1974, N1, s. 77.

³Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1990, s.344.

ədəbi dilində aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin analiz-sintez üsulu ilə qurulan forması da vardır. *Mərrix gözü zöhrə qaş, ay alını gün yüz, Bu lütf ilə aləm gözi görmədi qrani.* (Qazi)

Düşünürük ki, tərkib hissələrin belə iki şəkildə sıralanması onların geniş kommunikativ imkanlara malik olmasına şərait yaradır. Hər iki struktur tip ədəbi dil üçün norma olduğundan tərəflərin inversiyasından danışmağa yer qalmır.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin sırası onların bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsinə əsaslanır: *Söylədi işbu rəsmə çox ol ləin, Gəlmədi Gülşah ana hərgiz yaqın.* (Məddah) Bunun əksinə olan sıralanma – birinci tərkib hissənin inkar, ikinci tərkib hissənin təsdiqdə olması da sıralanma baxımından norma hesab edilir. Məsələn, *Dükləsi bir künlə dəgməz idi, Aldı Yusif anı, qəbul eylədi.* (Zərir) Bu cür ardıcılığın mümkünlüyü də tərəflərinin sıralanmasında informativliyin az əhəmiyyət daşımadığını göstərir.

Müasir dilimizdə olduğu kimi, XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində də bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr nisbətən az işlənən cümlələrdir. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik vahidlərin, o cümlədən tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırasından bəhs edən Ə.Cavadov bu cümlə növlərinin komponentlərinin sırası barədə danışmamışdır.¹ Düşünürük ki, tərəfləri ardıcıl zamanlıq əsasında birləşən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə olduğu kimi, burada da tərəflərin sıralanmasında iş və hadisələrin baş verməsində birincinin ikinciyə şərt olması, yəni ikincinin baş verib-verməməsinin birincidən asılı olması özünü göstərir. Məsələn: *Ya çələb dərdümüzə çarə qıla, Ya könül könləğini parə qıla.* (Qazi) Lakin ardıcıl zamanlı tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, bu cür mürəkkəb cümlələrdə əks sıra da mümkündür ki. Bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərəflərin sıralanması sırf subyektiv xarakter daşıyır, aktuallaşdırma müəllifdən asılı olur.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir növü də qoşulma əlaqəli cümlələrdir. Bu əlaqə növünün xüsusiyyətlərinə görə deyə bilərik ki, əsas fikri ifadə edən tərkib hissə birinci, həmin hissədəki fikrə yeni bir fikrin əlavə olunmasını, onun tamamlanmasını bildirən hissə isə ikinci gəlir. Bu sıralanmanın əsas - əlavə ardıcılığı əsasında əmələ gəldiyini demək olar. Qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin sırasını birbaşa

¹Cavadov Ə.M. Mürəkkəb cümlələrin tərəflərinin sıralanması (birinci məqalə). "Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası", 1974, N1, s. 72-78.

onların funksiyası müəyyən edir. Öz funksiyasına görə qoşulma fikri bildiren komponent sonda gəlir. *Misir içrə ulu məlik olar idi, Anın adı Məlik-bin Doğar idi.* (Əli)

Qoşulma komponentin funksiyası onun aktuallaşma mövqeyinə daha da möhkəmlilik verir: qoşulma komponent cümlənin reması olur.

Dissertasiyanın III fəslı **“Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası”** adlanır. Bu fəsil 7 yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu: baş və budaq cümlənin yeri və bağlayıcı vasitələr haqqında söhbət gedir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri “baş cümlə+budaq cümlə” və “budaq cümlə+baş cümlə” şəklində iki cür sıralana bilər.

İlk bölmədə mübtəda və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin normativ və aktuallaşmış sırası ilə bağlı tədqiqat aparılır. Müasir dilimizdə mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin “baş cümlə+budaq cümlə” şəklində sıralanan tipi XIII-XIV əsrlərin ədəbi dilində də eyni strukturda özünü göstərir: *Rəvamdur bənim sözüüm sıyasan, Gərəkmez ol əri bana deyəsən.* (“Dastanı-Əhməd Hərami”)

Azərbaycan ədəbi dili normaları daxilində formalşmış “baş cümlə+budaq cümlə” və “budaq cümlə+baş cümlə” struktur tiplərində aktual üzvlənmə baxımından hansı komponentin mürəkkəb cümlənin rema və teması olması barədə müxtəlif fikirlər vardır.

Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında kommunikativ yükün paylanmasına münasibətdə “baş cümlə+budaq cümlə” strukturuna malik olan cümlələr üçün fikirlər, demək olar ki, bütün dilçilərdə eynidir: postpozitiv budaq cümlə mürəkkəb cümlənin remasıdır. K.M.Abdullayev prepozitiv baş cümlələri informativ baxımdan “bitməmiş struktur” adlandırır və “Azərbaycan türk dili cümləsində budaq cümlə prinsip etibarilə tema, baş cümlə isə prinsip etibarilə rema funksiyasında çıxış edə bilmir. Bu, onunla bağlıdır ki, baş cümlə məna-məzmun aspektində deformasiyaya uğramış şəkildədir və buna görə də yeni informasiya özünün tam ifadəsini məhz struktur-semantik baxımdan bütöv şəkildə təzahür edən budaq cümlədə tapır” fikrinə gəlir¹. Prepozitiv baş cümlənin informativ cəhətdən qeyri-əsas olmasını E.C.Həsənova belə baş cümlənin əsas kommunikativ

¹Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998, s.163-164.

yük daşıyan üzvünün “məchul” olması və həmin yükün budaq cümlənin üzərinə keçməsi ilə əlaqələndirir¹.

K.Abdullayevin kitabında nisbi tabelilik yolu ilə bağlanan prepozitiv budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə remanın ayrılması haqqında açıq qalan məsələ Ə.Cavadov və X.Məmmədovanın belə cümlələrdə semantik ağırlığın hər iki tərəf arasında təxminən bərabər bölünməsi fikri ilə öz həllini tapmış olur². F.F.Əlizadə də tabeli mürəkkəb cümlələrin aktual üzvlənməsinə həsr etdiyi məqaləsində “budaq hissə bütöv mürəkkəb cümlə ilə verilən söyləmin reması tərkibinə kecir” nəticəsinə gəlir³. Düşünürük ki, bu cümlələrdə prepozitiv budaq cümlənin qeyri-müəyyənliyi və postpozitiv baş cümlənin natamamlığı məna ağırlığının hər iki komponent arasında “təxminən bərabər” bölünməsi ilə kompensasiya edilir: postpozitiv baş cümlə budaq cümlədəki məzmunun iştirakı ilə rema, prepozitiv budaq cümlə isə baş cümlənin qeyri-müəyyən də olsa, tema olma keyfiyyəti qazanır.

Mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin bu struktur tipində - intonasiya ilə qurulan cümlələrdə inversiya hallarına dövrün ədəbi dilində geniş təsadüf olunur: *Anın keyfiyyəti bulunmadı hiç, Məkani qandadur bilinmədi hiç.*(“Dastani-Əhməd Hərami”) Bu inversiyanın əsas səbəbi iki misranın qəfiyə quruluşudur. Qeyd etməliyik ki, tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin yalnız intonasiya vasitəsilə bağlanması onların daha asan yerdəyişməsinə imkan verir. Növbəti *Gözün könül qanını içdi, bunca yıllardur, Dəmidürür totağundan bu qana qana gərək.*(Qazi) cümləsində beytin birinci misrasında baş cümlə postpozisiyada işlənməli olmuşdur. Birinci misranın şeirin qəfiyə quruluşunda sərbəst qaldığını nəzərə alsaq, inversiyanın səbəbinin məhz aktuallaşma olduğunu görürük. Hər iki halda postpozisiyaya inversiya edilmiş baş cümlə mürəkkəb cümlənin reması olur. Dövrün ədəbi dilində “budaq cümlə+baş cümlə” strukturlu mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr çoxdur. Məsələn, *Kim ki bizari ola bazaridür, Kim ki bazar isdəyə ba-zar ola.*(Qazi) Bu struktur tipdə də inversiya hallarına təsadüf olunur: *Başım üstünə nə kim buyu-*

¹Həsənova E.C. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin məna yükünə dair. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri”. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. ADU-nun nəşri, Bakı, 1983, s. 45.

²Məmmədova X.İ., Cavadov Ə.H. Tabeli mürəkkəb cümlələrin semantik-grammatik xüsusiyyətləri. Bakı. 2000, s.9.

³Əlizadə F.F. Tabeli mürəkkəb cümlədə aktual üzvlənmə. “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri”. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. ADU-nun nəşri, Bakı, 1983, s. 71.

rursan, Sözündən çıxmıyam gər öldürürsən. (“Dastani-Əhməd Hərəmi”) Burada inversiyanın səbəbi kimi şeirin struktur tələbini – qafiyəni deyə bilərik.

Inversiyalarda nəzmin quruluş tələbləri ilə aktuallaşma da paralel şəkildə iştirak edir. “...sintaktik vahidlər (o cümlədən sintaktik fiqurlar) daha çox kommunikasiya ilə, nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır, bir sözlə nitq faktıdır. Bədii sözün gücündən, poetik sintaksisdən söhbət gedirsə, bu zaman nitq faktı olmaq daha qabarıq nəzərə çarpır”¹. Hər hansı sözün və ya ifadənin rədif, sözlər qrupunun həmqafiyə seçilməsi və onların uyğun baş və ya budaq cümlə tərkibində yerləşdirilməsi, həmin baş və budaq cümlənin tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məhz bu mövqeni tutması təsadüfi xarakter daşımayıb, şeirin ümumi ahənginə xidmət etməklə yanaşı, həm də özünəməxsus ünsiyyət forması olan poeziyada ünsiyyət iştirakçıları – müəllif və oxucu arasındakı kommunikasiyanın məqsədyönlü olması ilə şərtlənir.

Həm müasir Azərbaycan dilində, həm də XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində işləkliyi ilə nəzərə çarpan tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də “baş cümlə+budaq cümlə” və “budaq cümlə+baş cümlə” şəklində sıralanma xüsusiyyətlərinə malikdir. İstər epik, istərsə də lirik şeir dilində birinci növ sıralanma ardıcılığının üstünlüyü özünü göstərir: *Son ucu məşuqənin işi budur, Aşiqini namuradın öldürür.* (Məddah) Nümunədə postpozitiv xəbər budaq cümləsi bütövlükdə cümlənin informativ mərkəzidir. *Sevdası budur zülfü-siyahını görəli, Bu gözlərimün ki, qaralar çevrə siyahi* (Qazi) -nümunəsində baş və budaq cümlənin tərkib hissələri növbəli şəkildə bir-birini izləyir: baş cümlənin bir hissəsi+budaq cümlənin bir hissəsi+baş cümlənin ikinci hissəsi+budaq cümlənin ikinci hissəsi. Ədəbi dil normasına uyğun sıralanma isə *Bu gözlərimün sevdası budur ki, zülfü-siyahını görəli çevrə siyahi qaralar* şəklində olmalıdır. Bağlayıcı ilə bağlanan komponentlərin belə növbəli inversiyasının səbəbi şeirin qafiyə quruluşudur.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin ikinci tip struktur modelinə – “budaq cümlə+baş cümlə” quruluşuna dövrün bədii dilində az təsadüf olunur. *Can yanağın həsrətindən dəgmaniz, olmaz cüda, Qanda kim görsə güli-tər, bülbüli-zar andadır.* (Nəsimi) Prepozitiv xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin ədəbi dilimizdə həm tarixən, həm də müasir

¹Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi (“Kitabi-Dədə Qorqud” üzrə). ADU.1981, s.9.

dövrədə az işlənməsi bu struktur tipin “quruluş çətinliyi” ilə izah edilir¹. İ.A.Əhmədovun fikrincə, “Sıralanma etibarilə xəbər cümlənin axırında gəl-di-yi üçün xəbər budaq cümləsi üçün ön mövqə səciyyəvi deyil və o sonralar, həm də o biri quruluşlara oxşadılaraq yaradıla bilər və yəqin ki, abidələrdə, eləcə də müasir dilin özündə onun prepozitiv variantının çox az işlənməsi də bununla bağlıdır”². Fikrimizcə, dövrün digər müəlliflərində prepozitiv xəbər budaq cümlələrinin az olması da bununla bağlıdır.

Fəslin üçüncü yarım-fəslə tamamlıq, təyin və tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur.

XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində də tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin istər “baş cümlə+budaq cümlə”, istərsə də “budaq cümlə+baş cümlə” struktur tipləri işlənmişdir. *Bildilər Həyyi-Bəni-Şəyya qamu, Kim, sevişmişlər ol iki mahi-ru.* (Məddah) *Üzün nuruna hər kim oldu münkir, Ana lənət, adın şeytan oxurlar.* (Nəsimi)

Şeir dilində inversiyaya yol verilir: *Axirət darından istə hər nə məqsudun ki, var.* (Nəsimi) Nümunədə inversiyanın səbəbi aktuallaşmadır, çünki beytin birinci misrasını təşkil edən bu tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ədəbi dil normasına uyğun şəkildə sıralanmış olsaydı (*Hər nə məqsudun ki var, axirət darından istə*), nəzmin tələbləri çox zərər çəkməzdi, lakin şeirin ekspressivliyi zəifləyərdi.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin də iki struktur tipi dilimizdə işlənir. Belə cümlələr də XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində fəal və işləkdir: *Hərəmi anda qondu bir dərəyə, Ki, insan uğramazdı ol arayə.* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”) *Qanqı könüldə ki, odun olmaya, Ol könüli bən bilürəm qarə yox.* (Qazi)

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tarixən Azərbaycan ədəbi dilində XIX əsrə qədər çox geniş işlənmiş maraqlı bir növü XIII-XIV əsr müəlliflərinin, xüsusən də, Nəsiminin dilində də öz işləkliyi ilə nəzəri cəlb edir. Təyin budaq cümləsi baş cümlənin tərkib hissələri arasında işlə-nir. Məsələn, *Bir saqi-yi-baqi ki, vəfa qıldı vüsələ, Lütfilə nəzər qıldı mana, sundu piyalə.* (Nəsimi) Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan interpozitiv təyin budaq cümlələrinin işlənməsini dilimizə Hind-Avropa

¹Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı. 2010, s.42.

²Əhmədov İ.A. Tabeli mürəkkəb cümlə inkişafının başlıca amili (“Dastani-Əhməd Hərəmi” əsərinin materialları əsasında) // Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri. Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi. ADU-nun nəşri, Bakı, 1983, s.58.

dillərinin təsiri kimi qiymətləndirənlər var¹. İnterpozitiv təyin budaq cümlələrində informativlikpostpozitiv təyin budaq cümlələrdəkindən zəif olur.

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin “budaq cümlə+baş cümlə” strukturlu ikinci tipi müasir dilimizdə “mübtəda, tamamlıq və xəbər budaq cümlələri tərəfindən “udulduğu” üçün nisbətən daha az işlənir”². Həmin tipə XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində də nadir təsadüf olunur: *Kim ki bidar olmadı eşqində hər şəb ta səhər, Ol yalançı müddəinin bəxti bidar olmasın!*(Nəsimi) Bu cür struktura malik olan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də, digərlərində olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin teması prepozitiv budaq cümlə, reması isə postpozitiv baş cümlədir.

Tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin də budaq cümlənin yerləşməsinə görə abidələrində iki tipi var. Dövrün ədəbi dilində “budaq cümlə+baş cümlə” tipi daha çox işlənmişdir: *Netə kim məhrum qıldın sən bəni, Satdırə oğlancığını ol qəni.*(Zərir)Çox az hallarda “budaq cümlə+baş cümlə” sırasının inversiyasına da rast gəlmək olur: *Qulun uşşaq içində fərd düşmüş, Nitə ki xizmətin əhbab içində.*(Qazi)Burada inversiyanın səbəbi *içində* sözünün rədif olmasıdır ki, o da müqayisə məzmunu ifadə edən budaq cümlənin sonundadır.

İki struktur tipdə formalaşmış zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin *ki* bağlayıcısı ilə bağlanan tipinə dövrün bədii nümunələrində çox az təsadüf olunur. Yalnız Qazi Bürhanəddinin dilində bu tipə aid bir neçə nümunə görmək olar: *Güldən gülab necə qopar anda bilinür, Ki, gül yanaxlarına həya ilə dər düşər.*(Qazi) İnfektiv cəhətdən natamam olan baş cümlədəki boşluğu doldurmaq üçün budaq cümləyə ən münasib yer güclü aktuallaşma mövqeyi olan mütləq postpozisiyadır.

Dövrün bədii əsərlərinin dilində təsadüf olunan çoxsaylı zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin, demək olar ki, əksəriyyəti “budaq cümlə+baş cümlə” sıralanmasına malikdir. *Çün səbah oldi Bəni-Əmrün gözi, Qan ilə toldi qaqudı kəndözi.*(Məddah) Belə tabeli mürəkkəb cümlələrin təəflərinin sıralanması onlarda ifadə olunmuş hadisələrin ardıcılığına əsaslanır. Ona görə də belə cümlələrdə komponentlərin inversiyasına təsadüf edilmir.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dövrün ədəbi dilində çox da işlək deyil. İzzəddin Həsənoğluda, “Dastani-Əhməd Hərəmi” poemasında və Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında yer budaq cümləli

¹Rüstəmov T.Z. Fars dili. Tehran, 1997, s.555. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. Москва, 1960, с.655.

²Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007, s.356.

tabeli mürəkkəb cümləyə təsadüf etmədik. Məlumdur ki, bu mürəkkəb cümlələrin də iki struktur tipi var: baş cümlə+budaq cümlə və budaq cümlə+baş cümlə. I tipə uyğun sıralanmada postpozitiv budaq cümləsi baş cümlədəki qəlib sözü izah edir: *Yel kibi yetdi rəvan ol pəhləvan, Ol araya kim, oradə bürgə var.*(Məddah)

Budaq cümlə+baş cümlə strukturlu yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr I struktur tipinə nisbətən daha işləkdir. *Hər nerdə ki varlıx var yoxlığa girmişdür, Sən sanma ki, ağzunda bu dəm fəqət olmuşdur.*(Qazi) Bu strukturda isə tabeli mürəkkəb cümlənin informativ mərkəzi postpozitiv baş cümlədir.

Bu tip yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə inversiya halı ilə də rastlaşmaq mümkündür: *Bir bütü var idi altundan məgər, Böylə ilədirdi qandə kim, gedər.*(Zərir) *Dedi bunlar, ya Məlik xatir sənün, Al rəvan ol qanda dilərsə canün.*(Məddah) Epik poemalarda işlədilmiş hər iki cümlədə inversiyanın səbəbi ikimissralığın qafiyələnməsidir.

Baş cümlədəki hərəkət və əlamətin kəmiyyətini bildirən kəmiyyət budaq cümləsi də həm baş cümlədən əvvəl, həm də sonra işlənmişdir. XIII-XIV əsrlər ədəbi dilində çox nadir hallarda işlədilən kəmiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədən öndə yerləşmişdir: *Quş dənizdən nə qədər ağziyla; Alır isə ol qədər gəldi dilə.*(Zərir) *Cümlə malım anın üçün fida qılın, Neçə bəha dilər isə verin imdi.*(Əli) Ədəbi dil normasına uyğun olan bu sıralanmada prepozitiv budaq cümlələrdəki hərəkətin miqdarı postpozitiv baş cümlədəki hərəkətin miqdarı üçün müqayisə əsası, ölçü mənbəyi rolunu oynayır. Bu da həmin budaq cümlələrin tema olması anlamına gəlir. Ümumilikdə, tabeli mürəkkəb cümlənin informasiya ağırlığı əsas məlumatın toplandığı postpozitiv baş cümlələrdədir.

Dövrün bədii nümunələrində postpozitiv dərəcə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin azsaylı nümunələrinə təsadüf edirik: *Batinə kar eylədi eşqi-rüxün şöylə kim, Tənə urar altunun rənginə rüxsarımız.* (Nəsimi) Burada budaq cümlə tabeli mürəkkəb cümlənin remasıdır. Cümlədə nəticə çaları da vardır.

Epik və lirik əsərlərin dilində səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr daha işləkdir. Məsələn, *Adəmi növində mislin görmədi dövrü-fələk, Şol cəhətdən gər sana xeyrül-başər dərsəm, nola?*(Nəsimi)

Bu misalda nəticə bildirən postpozitiv budaq cümlənin mövqeyi yalnız ondakı informasiyanın vacibliyi ilə izah olunur. Belə cümlələrdə də aktuallaşdırma ilə bağlı inversiya halları mümkündür.

Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə müxtəlif inversiya halları da mümkündür. *Çünki yarım vəsli-baqi olmadı, Olmasun bu ömrü fani paydar.* (Məddah)

Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin “baş cümlə+budaq cümlə” quruluşu daha fəaldır. “Budaq cümlə+baş cümlə” quruluşu tipi isə daha çox danışıq dilində işlənir. Bu səbəbdən XIII-XIV əsrlər ədəbi dilimizdə əvvəlki tip işləkdir. Məsələn, *Qəsd qıldı kim, Züleyxayi urə, Tiği çəkdi kim, ani tezçək öldürə.* (Zərir)

Dövrün ədəbidilində “baş cümlə+budaq cümlə” quruluşlu məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin inversiya ilə işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Lakin belə inversiya epik şeir dilində nadir hallarda görünür. Məsələn, “Vərqa və Gülşah” poemasında belə bir inversiya var: *Ta ki Gülşahu diləyə şah üçün, Gəldilər söyləməyə ol mah üçün.* (Məddah)

Göründüyü kimi, prepozisiyaya inversiya etmiş postpozitiv məqsəd budaq cümləsini öz normal mövqeyində işlətməmiş olsaq belə, şeirin strukturu pozulmur: hər iki misra tam qafiyə təşkil edir. Ona görə də belə inversiya yalnız müəllifin kommunikativ məqsədinə xidmət etmiş olur. Normal sıralanmada cümlənin teması olan baş cümlə belə inversiyada rema olur.

Zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin növlərindən biri olan nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərin sıralanmasına görə bir tipi vardır: baş cümlə + budaq cümlə. Tərəflərin belə sıralanmasının yeganə struktur tipi olması söyləmin məntiqi ardıcılığına uyğundur: hər bir nəticə daha əvvəl icra edilmiş hərəkətin təbii davamı olduğundan onu ifadə edən tərkib hissə də əsas hərəkəti ifadə edən hissədən sonra yerləşir¹. XIII-XIV əsrlərin ədəbi dilində bu tip cümlələr kifayət qədər işlənmişdir: *Bu dərdin de nədür nəyə sataşdın; Ki, bu eşq oduna yanıb tutaşdın.* (“Dastani-Əhməd Hərami”) *Ancə ögdi bağı, bostanı bunlər, Meyli oldu Yusifin, könlü dilər.* (Zərir)

Bağlayıcı vasitədən asılı olmayaraq, bu cümlədə komponentlərin inversiyası mümkün deyil və həmişə postpozitiv mövqe tutan budaq cümlə kommunikativ planda daha dolğundur və cümlənin remasıdır.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr istər müasir, istərsə də tarixi baxımdan dilimizdə çox işlənən mürəkkəb cümlə növüdür və iki

¹ЩеулинВ.В.Структура сложного предложения. Издательство Ростовского Университета. 1968, с.41.

struktur tipi də işləkdir. Müasir dilimizdə olduğu kimi, budaq cümlənin postpozitiv tipi abidələrin dilində də az müşahidə olunur.

“Budaq cümlə+baş cümlə” ardıcılığı ilə yaranan şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr XIII-XIV əsrlərin ədəbi dilində geniş yayılmışdır: *Söylər isəm, qərdaş öldürür bəni, Söyləməzsəm, nədəyim canım ərir.* (Zərir) *Bən ölsəm sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qülqül.* (Həsənəoğlu)

Prepozitiv şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir növü də budaq cümlə daxilində məntiqi vurğulu sözdən sonra *ki* ədatının işlənməsi vasitəsilə yaranan cümlələrdir. Müasir dilimizin daha çox danışq üslubunda işlənen belə cümləyə Nəsiminin dilində rast gəlirik: *Canda ki eşq olmadı, dildə xəbər nə fəidə?// Gözdə ki görmək olmadı, nuri-bəsər nə fəidə?* (Nəsimi)

-sa, -sə şəkilçili prepozitiv budaq cümlələrin baş cümlədən sonraya inversiyasına, əsasən Azərbaycan danışq dilində və bədii əsərlərdə rast gəlir¹. Bədii əsərlərdə belə inversiyanın baş verməsini danışq dilinin ədəbi dilə təsiri kimi qiymətləndirmək olar. *Başını top eyləgil, gir vəhdətin meydanına, Ey könül, müştəq isən gər zülfünün çövkənina.* (Nəsimi) Bu cür hallarda inversiya müəllifin nəzərə çatdırma məqsədinə xidmət etmiş olur və inversiyaya uğramış budaq cümlə yenini bildirir.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin “budaq cümlə + baş cümlə” struktur tipi dilimizdə daha çox inkişaf etmişdir. XIII-XIV əsrlər ədəbi dili də bunu deməyə əsas verir. Məsələn, *Kimsə ağərçi istəmz düşməgi fitnəyə, vəli, Şükr edirəm ki, düşmüşəm alə gözünün alınə.* (Nəsimi) Bu nümunədə prepozitiv budaq cümlə mürəkkəb cümlənin teması, postpozitiv baş cümlə isə remasıdır.

Qarşılaşdırma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə də inversiya halları mümkündür. Aşağıdakı cümlədə qarşılaşdırma budaq cümləsinin maraqlı mövqeyi ilə rastlaşırıq: *Cümlə aləm hurisi olur isən, Olmaya meylüm sana ölüir isən.* (Məddah) Budaq cümlənin həmcins xəbərlərindən birincisi normal prepozitiv mövqedə, ikincisi isə baş cümlədən sonraya inversiya etmiş şəkildə yerləşmişdir. Burada da baş cümlənin belə interpozisiyada yerləşdirilməsinin səbəbi misraların sonuna düşən həmcins xəbərlərin – *olur isən, ölüir isən* – həmqafiyə olmasıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında qoşulma budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə növü də qeyd olunur ki, onun da nəslrlə yazılmış əsərlərin ədəbiyya-

¹Abdullayeva G.A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri. Bakı. 2000, s.103.

tımızda geniş yayıldığı çox sonrakı dövrlərdə yarandığı və işləndiyi göstərilir¹. Dövrün müəlliflərindən yalnız Qazi Bürhanəddində bu növ tabeli mürəkkəb cümləyə təsadüf edirik: *Bir qılca canum var, saçı qılına fədadur.*(Qazi) Bağlayıcının işlənmədiyi bu cümlədə tərəflərin sıralanması ədəbi dil normasına uyğundur: *Bir qılca canum var (ki),(o da) saçı qılına fədadur.*

Fikrimizcə, dövrün ədiblərinin dilində qoşulma münasibətinin tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində geniş ifadə olunması fikrin qoşulma konstruksiya formasında çatdırılması ehtiyacını ödəmişdir. Bu, qoşulma budaq cümlələrinin əslində digər prepozitiv budaq cümlə (mübtəda, tamamlıq, təyin) olmasının yazılı abidələrin dilində təsdiqi kimi də qiymətləndirilə bilər².

3-cü fəslin son bölməsi asindetik mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. XIII-XIV əsrlərin ədəbi dilində işlənən mürəkkəb cümlələrin böyük bir hissəsini komponentlərin yalnız intonasiya ilə bağlandığı mürəkkəb cümlələr təşkil edir. Əsas çətinlik belə mürəkkəb nümlələrin növünü müəyyən etməkdə meydana çıxır ki, bu da komponentlərin sırası haqqında fikir söyləməyə öz təsirini göstərir.

Bir nümunə kimi qeyd edə bilərik ki, məsələn, asindetik səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri asanlıqla postpozitiv nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümləyə çevirmək olur. Məsələn, *Qüdrətiylə tənri qıldı aşikər, (ona görə də) Ol xələyiq cümlə anı gördülər.* (Zərir) Əsərdə bağlayıcısız formada verilən bu mürəkkəb cümlənin komponentləri arasına *və* bağlayıcısını artırıqda səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə, *ona görə də* bağlayıcısını artırıqda isə nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə alınır. Hər iki variantda nəticə bildirən komponentin postpozisiyada gəlməsi məntiqi ardıcılığa və belə cümlələrin dildə mövcudluğunun əsası olan kommunikativ məqsədə tam uyğundur.

Məhz tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin yalnız intonasiya ilə əlaqələndiyi cümlələr əsasında fikrin aktuallaşdırılması zəminində tədricən həm “baş cümlə+budaq cümlə”, həm də “budaq cümlə+baş cümlə”

¹Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı. 1974, s.345. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı. 2010, s.149.

²Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı. 2010, s.148.

struktur tipləri formalaşmışdır¹. XIII-XIV əsrlərin ədəbi dil nümunələrində asindetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin təhlili də bunu göstərir.

Aparılan tədqiqatdan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Cümlənin ümumi kommunikativ məqsədindən irəli gələn cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası, onların inversiyası nitqin üslubi xarakterindən və dildən istifadə edənin fərdi üslubundan asılı olur. Bu xüsusiyyətlər XIII-XIV əsrlər ədəbi dilini təmsil edən bədii üslub nümunələrində də özünü göstərir. Dövrün əldə olan nümunələri – İzzəddin Həsənoğlu, Yusif Məddah, Mustafa Zərir, Qul Əli, Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsiminin əsərləri, həmçinin “Dastani-Əhməd Hərəmi” məsnəvisi bədii üslubun nəzm qoluna aid olduğundan cümlə üzvləri və mürəkkəb cümlə komponentlərinin inversiyasında poeziya dilinin mühüm rolu vardır.

2. Cümlənin konstruktiv üzvləri olan mübtəda ilə xəbərin və ikinci dərəcəli üzvlərin ədəbi dil normalarına uyğun sırası, ümumiyyətlə, epik şeir dilinə nisbətən, lirik şeirlərdə daha çox dəyişir. Bu da poemaların təhkiyə dilinin normal söz sırasına daha yaxın olmasından irəli gəlir. Klassik lirik şeirin struktur tələblərindən olan rədif (təyin istisna olmaqla) və qafiyəli sözlər məqamında– misranın sonunda və çox hallarda cümlənin sonunda xəbər ədəbi dil normasına uyğun, digər üzvlər isə inversiya olunmuş şəkildə işlənərək güclü aktuallaşma mövqeyində cümlə-söyləmin reması olur. Parselyasiya olunmuş təyinlərə dövrün ədəbi dilində təsadüf olunsada, onun inversiyası heç vaxt rədif olmağa xidmət etmir. Şeirin qafiyə quruluşu və həmin qafiyə ilə bağlı kommunikativ məqsəd bu inversiyanın səbəbidir. Hal şəkilçiləri sisteminin yaxşı inkişaf etməsi Azərbaycan dilində tamamlıq və zərfliyin bəzi növlərinin kommunikativ məqsədlə bağlı müxtəlif inversiyalarına geniş imkanlar yaradır.

3. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində komponentlərin sırası baxımından çevik strukturlar vardır. Eynizamanlı birləşdirmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma, bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr dildən istifadə edənə kommunikativ planda nisbətən geniş ifadə etmə imkanı verir.

4. XIII-XIV əsrlərin Azərbaycan ədəbi dilində bağlama vasitələrindən yalnız tabeetmə intonasiyası əsasında formalaşan asindetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələr çevik strukturu sayəsində nisbətən geniş inversiya qabiliyyəti ilə fərqlənir. Digər bağlama vasitələri ilə formalaşan analitik,

¹Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlənin inkişaf tarixi. Bakı. 2010, s. 167.

sintetik və analitik-sintetik tabeli mürəkkəb cümlə növləri isə qeyri-çevik strukturlardır.

5. Sadə cümlədə olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin də neytral və inversiyalı sıralanmasında aktual üzvlənmənin poetik funksiyası fəaliyyət göstərir. Kommunikativ planda normal sıralanma vəziyyətində postpozitiv tərkib hissənin rema olması ən yaxşı və dolğun ifadəsini postpozitiv budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə tapır, baş cümlənin postpozitiv mövqeyi remanı bildirsə də, bu remanın tərkibinə prepozitiv budaq cümlənin məzmununu daha çox təsir edir. Baş və budaq cümlələr arasında bağlılığın nisbətən zəif olduğu və onların həm mənə, həm də struktur baxımdan daha az asılı olduğu tabeli mürəkkəb cümlə növlərində isə postpozitiv mövqedə yerləşən və ya inversiyalı şəkildə işlədilən komponent tabeli mürəkkəb cümlənin reması, prepozitiv komponent isə teması olur. Tabeli mürəkkəb cümlənin kommunikativ planının bu şəkildə həlli XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində müasir dilimizdə olduğu kimidir.

Mövzu ilə əlaqədar aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili sadə cümlələrində mübtəda və xəbərin yeri”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №8, Bakı, 2008. s.189-199.
2. “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili cümlə strukturunda tamamlığın yeri”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, №8, Bakı, 2009. s.262-271.
3. “Инверсия членов предложения в литературном Азербайджанском языке XIII-XIV веков”, Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби, Хабаршы, Серия Востоковедения, №3(52). Алматы, 2010. с.49-52.
4. “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili sadə cümlələrində zərfləklərin yeri”, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqatlar, №1, Bakı, 2010. s.167-179.
5. “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində cümlə üzvlərinin sırası” Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XV Respublika elmi konfransı. Bakı, 2010. s.188-190.
6. “Коммуникативный аспект порядка компонентов сложноподчиненного предложения в Азербайджанском литературном языке XIII-XIV веков”, Ученые записи Таврического Национального Универси-

тета им. В.И.Вернадского. том25 (64) №2, ч.2. Симферополь, 2012. с.70-74.

7. “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin inversiyasında aktuallaşmanın rolu”, AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri №3, Bakı, 2013. s.9-15.

8. “XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin inversiyasında üslubi-struktur xüsusiyyətlərin rolu”, Azərbaycan Dillər Universiteti. Dil və ədəbiyyat, №4, Bakı, 2013. s.124-130.

9. “Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası kommunikativ planda”(XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialları əsasında), I məqalə, AMEA Dilçilik İnstitutunun əsərləri, №1. Bakı, 2013. s.5-10.

10. “Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin sırası kommunikativ planda”(XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili materialları əsasında) II məqalə, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, №1, Bakı, 2014. s.80-84

11.“Nəsimi şeirlərində inversiyanın kommunikativ və üslubi xüsusiyyətləri”, Azərbaycan Dillər Universiteti, Dil və ədəbiyyat, №4, Bakı, 2015. s.82-86.

12.“Nəsimi şeirlərində tabeli mürəkkəb cümlə komponentləri inversiyasının kommunikativ və üslubi xüsusiyyətləri”, Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi xəbərlər, №5, Bakı, 2015. s.108-112.

**Теоретические основы порядка членов предложения
и компонентов сложного предложения
(на основе материалов Азербайджанского литературного
языка XIII-XIV веков)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена особенностям порядка членов предложения и компонентов сложного предложения и факторам сыгравших роль в их образовании в Азербайджанском литературном языке XIII-XIV веков.

Диссертация состоит из вступления, трех глав, заключения и списка литературы.

Первая глава диссертации называется «Порядок членов предложения». В первом параграфе сравниваются и обобщаются существующие теоретические мнения о формально-грамматической и логико-грамматической структуре предложения. На основе приведенных образцов из литературного языка XIII-XIV веков показываются и объясняются в коммуникативном плане объективный порядок во втором параграфе – главных членов, в третьем параграфе – дополнения, в четвертом параграфе – определения и обстоятельства. В пятом параграфе разъясняются стилистический и актуальный характер инверсий.

Вторая глава называется «Порядок компонентов сложносочиненного предложения». Порядок компонентов сложносочиненных предложений с разными смысловыми связями рассматриваются с точки зрения актуального членения: объединительные и причинно-следственные - в первом, пояснительные - во втором, разделительные и присоединительные - в третьем параграфах главы.

Третья глава называется «Порядок компонентов сложноподчиненного предложения». Первый параграф посвящен факторам, влияющим на расположение главного и придаточного предложения в структуре сложноподчиненного предложения. Во втором параграфе - подлежащие и сказуемые придаточные, в третьем параграфе – дополнительные, определительные придаточные и придаточные образа действия, в четвертом – придаточные времени, места, количества и меры, в пятом – придаточные причины, следствия и цели, в шестом

– придаточные условия и сопоставления – обосновывается актуальный и стилистический характер нормативного и инверсионного порядка главного и придаточного предложений. В седьмом параграфе показываются структурные особенности асиндетических типов сложного предложения.

Научные умозаключения, сделанные в ходе исследования, обобщены в заключении.

Kh.F.Abdullayeva

**Theoretical principles of word-order of the sentence and
components order of the compound sentence
(on the materials of Azerbaijani literary language
of XIII-XIV centuries)**

SUMMARY

The thesis deals with the features of word-order of the sentence and components order of the compound sentences in Azerbaijani literary language of XIII-XIV centuries.

The thesis consists of introduction, three chapters, summary and references list.

The first chapter is called "Word order of the sentence". The existing theoretical opinions on formal-grammatical and logic-grammatical structures of the sentence are compared and generalized in the first paragraph. The objective order of the main parts of the sentence and their communicative features are explained on the examples in the second, the object and its communicative features in the third, the attribute and the adverbial modifiers in the fourth paragraphs of the chapter. In the fifth paragraph the inversed word-order dealing with the structure standards of the poems is valued as the result of the style and actual division of a sentence.

The second chapter is called "Components order of the complex sentences". Components order of the complex sentences with different meaning is valued from point of actual division of a sentence: the complex sentences with the connective and cause-result meaning in the first paragraph, the complex sentences with the explanation meaning in the second paragraph, the complex sentences with the opposite meaning in the third paragraph, the complex sentences with the distributive and conjunctive meaning in the fourth paragraph.

The third chapter is called "Components order of the compound sentences". The first paragraph is about the features which have an influence on the order of the main and subordinate clauses in the structure of the compound sentences. The stylistic and actual division features influence on the normal and inversed order of the main and subordinate clauses in the compound sentences are explained in the paragraphs of the

chapter: the subject and the predicate clauses in the second paragraph, the attributive clause and the subordinate clause of manner in the third paragraph, the subordinate clauses of time, place and measure and degree in the fourth paragraph, the subordinate clauses of cause, result and purpose in the fifth paragraph, the adverbial clause of condition and comparative clause in the sixth paragraph, the asyndetic structure compound sentences in the seventh paragraph.

The scientific conclusions reached in the course of the research are generalized in the summary.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

На правах рукописи

ХАЛИДА ФИРУДДИН кызы АБДУЛЛАЕВА

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОРЯДКА ЧЛЕНОВ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ И КОМПОНЕНТОВ СЛОЖНОГО
ПРЕДЛОЖЕНИЯ**
(на основе материалов Азербайджанского литературного
языка XIII-XIV веков)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии

БАКУ - 2016